

УДК 364-786:355.1-057.36-057.75]:37.013.32

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2026-1\(226\)-26-34](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2026-1(226)-26-34)

ПОГРЕБНОЙ ВОЛОДИМИР ВАЛЕНТИНОВИЧ,
кандидат філософських наук, віцекеректор,
Полтавська місіонерська духовна семінарія,
м. Горішні Плавні, Полтавська область, Україна
Volodymyr Pogrebnoi,

*Candidate of Philosophical Sciences, Vice-Rector,
Poltava Missionary Seminary, Gorishni Plavni, Poltava Region, Ukraine*

E-mail: veniamin.pogrebnoi@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-5406-8850>

ФАЗАН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ,

доктор педагогічних наук, доктор теологічних наук, професор, професор кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, проректор з наукової роботи, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна

Vasyl Fazan,

Doctor of Pedagogical Sciences, Doctor of Theological Sciences, Professor, Professor at the Department of General Pedagogy and Andragogy, Vice-Rector for Scientific Work, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine

E-mail: fazanvv@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9823-3704>

ФАЗАН ТЕТЯНА ПАВЛІВНА,

кандидатка педагогічних наук, старша викладачка кафедри дошкільної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна

Tetyana Fazan,

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior lecturer at the Department of Preschool Education, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine

E-mail: fazantp7@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9132-9394>

КНИГА ЕКЛЕЗІАСТА ЯК ДУХОВНО-ЕТИЧНИЙ РЕСУРС РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ У КОНТЕКСТІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

А Статтю присвячено аналізу Книги Еклезіаста як духовно-етичного ресурсу реабілітації учасників бойових дій у контексті неформальної освіти. Актуальність дослідження зумовлена зростанням потреби у комплексних гуманітарних підходах до подолання посттравматичних наслідків війни, зокрема екзистенційних криз, моральних травм, втрати сенсу життя та соціальної дезадаптації ветеранів. Особливу увагу зосереджено на екзистенційній проблематиці Книги Еклезіаста, яка осмислює досвід втрати, страждання, обмеженості людських зусиль і пошуку сенсу в умовах радикальної нестабільності буття. Показано, що ключові мотиви Еклезіаста: крихкість людських досягнень, цінність часу, відповідальність за власний вибір і переосмислення праці та жертвовності є концептуально співзвучними внутрішнім переживанням осіб із бойовим досвідом. Доведено, що інтеграція текстів Еклезіаста в освітні практики неформальної освіти створює простір для безпечного осмислення травматичного досвіду, формування нових смислів і відновлення відчуття екзистенційної впорядкованості.

У висновках обґрунтовано, що Книга Еклезіаста може виступати ефективним духовно-етичним інструментом реабілітації, доповнюючи психологічні та соціальні інтервенції. Освітній процес, побудований на міждисциплінарному поєднанні богословського, філософського та психосоціального знання, сприяє зниженню рівня внутрішнього конфлікту, профілактиці деструктивних поведінкових проявів і формуванню стійкої життєвої позиції ветеранів у мирних умовах.

Ключові слова: Книга Еклезіаста; посттравматична реабілітація; учасники бойових дій; неформальна освіта; духовно-етичні ресурси; екзистенційна криза; християнська етика; Соломон

THE BOOK OF ECCLESIASTES AS A SPIRITUAL AND ETHICAL RESOURCE FOR THE REHABILITATION OF COMBAT VETERANS IN THE CONTEXT OF INFORMAL EDUCATION

S The article is devoted to the analysis of the Book of Ecclesiastes as a spiritual and ethical resource for the rehabilitation of combat veterans in the context of informal education. The relevance of the study is determined by the growing need for comprehensive humanitarian approaches to overcoming the post-traumatic consequences of war, in particular existential crises, moral trauma, loss of meaning in life, and social maladjustment of veterans. The work provides a systematic analysis of contemporary psychological, socio-pedagogical, and philosophical-theological studies devoted to the problems of post-traumatic rehabilitation, justice, moral damage, suicidal behaviour, and the role of education as a factor in restoring personal integrity.

Particular attention is focused on the existential issues of the Book of Ecclesiastes, which reflect on the experience of loss, suffering, the limitations of human efforts, and the search for meaning in conditions of radical instability. It is shown that the key motifs of Ecclesiastes: the fragility of human achievements, the value of time, responsibility for one's own choices, and the rethinking of labor and sacrifice are conceptually consistent with the inner experiences of people with combat experience. It has been proven that the integration of Ecclesiastes texts into informal educational practices creates a space for safe reflection on traumatic experiences, the formation of new meanings, and the restoration of a sense of existential order.

The conclusions substantiate that the Book of Ecclesiastes can serve as an effective spiritual and ethical rehabilitation tool, complementing psychological and social interventions. The educational process, based on an interdisciplinary combination of theological, philosophical and psychosocial knowledge, contributes to reducing the level of internal conflict, preventing destructive behaviour and forming a stable life position for veterans in peaceful conditions.

Keywords: Book of Ecclesiastes; post-traumatic rehabilitation; combat veterans; informal education; spiritual and ethical resources; existential crisis; Christian ethics; Solomon

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Соціокультурний простір, сформований тривалим воєнним протистоянням, актуалізує проблему глибокої психоемоційної та екзистенційної дезорієнтації осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях. Повернення військовослужбовців до мирного життя нерідко супроводжується втратою життєвих орієнтирів, порушенням ціннісних установок, внутрішніми моральними суперечностями, ускладненнями соціальної інтеграції. За даних умов реабілітація не може обмежуватися виключно медичними або клініко-психологічними заходами, а й потребує залучення масштабнішого гуманітарного й духовно-етичного інструментарію, що орієнтований на роботу з глибинними смисловими структурами особистості.

В означеному контексті Книга Еклезіаста постає як унікальний текст старозавітної традиції, що концептуалізує граничні стани людського існування та фіксує досвід проживання кризи як універсальний антропологічний феномен. Її проблемне поле: плінність часу, обмеженість людських зусиль, досвід несправедливості та неминучість смерті безпосередньо резонує з внутрішніми переживаннями осіб, які пройшли через воєнне насильство. Осмислення вказаних тем у світлі біблійної мудрості створює передумови для формування зрілої етичної позиції, що дозволяє інтегрувати травматичний досвід у подальше мирне життя без його витіснення або деструктивного відтворення.

Крім того, дане джерело дозволяє сформуванню простір осмисленого прийняття реальності, що є принципово важливим для процесів внутрішньої стабілізації та морального відновлення.

Особливої уваги набуває неформальна освіта як специфічна форма навчально-виховної взаємодії, що здатна поєднувати знання, досвід, ціннісне осмислення. Використання текстів Книги Еклезіаста в освітніх програмах для учасників бойових дій дозволяє не лише створити безпечний простір для колективного обговорення

граничних життєвих тем, а й сприяє формуванню нових соціальних ролей, відповідальності за мирне співбуття. Вищезазначене безпосередньо пов'язано з практичними завданнями реабілітації: зниженням рівня соціальної ізоляції, профілактикою деструктивних форм поведінки, підтримкою мотивації до навчання і самореалізації. Вказане вище формує проблемне поле дослідження та визначає його актуальність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому полі проблема наслідків участі у бойових діях розглядається крізь призму міждисциплінарних підходів, що поєднують напрацювання клінічної та соціальної психології, філософії, богослов'я, педагогіки. Переважна кількість досліджень зосереджена на вивченні посттравматичних стресових розладів, суїцидальної поведінки, зміні ціннісно-смислової сфери особистості, що брала участь у військових діях. Наукову цінність має праця групи вчених (В. Зливков, С. Лукомська, О. Федан), що містить методологічні засади психодіагностики особистості в кризових життєвих ситуаціях [1]. Дослідження В. Мозальова, Р. Власенка акцентують увагу на соціально-психологічних чинниках суїцидальної поведінки військовослужбовців, підкреслюючи важливість екзистенційних і морально-ціннісних детермінант у післявоєнних умовах [2].

Вагомий внесок у розуміння процесів подолання травматичного досвіду зробили зарубіжні вчені (Ч. Бенайт, А. Бандура [7]; К. Хаслам та ін. [9]; В. Йогансен та ін. [12]). У межах запропонованих ними підходів відновлення психічного здоров'я розглядається як багатовимірний процес, що виходить за межі симптомоорієнтованої терапії та потребує залучення соціокультурних і освітніх ресурсів. Дослідження, присвячені системам допомоги ветеранам і поственційним стратегіям (Л. МакКолі, К. Рамос [16]; С. Джеймисон та ін. [11]), підтверджують доцільність інтеграції психосоціальних, освітніх і ціннісно-орієнтованих практик у комплексні реабілітаційні програми.

Окремий комплекс сучасних студій становлять роботи, присвячені аналізу моральної травми, переживання несправедливості та їх впливу на психологічне благополуччя і соціальне функціонування особистості (Р. Біс, Л. Барклай [8]; М. Башшур та ін. [6]). В означених дослідженнях відновлення відчуття сенсу, внутрішньої впорядкованості та ціннісної узгодженості життєвого досвіду визначається як ключовий чинник подолання травматичних наслідків, що концептуально корелює з провідними антропологічними й етичними мотивами Книги Еклезіаста.

Філософсько-богословські та біблійнонавччі дослідження Книги Еклезіаста (І. Хоменко [4]; Е. Чухрай [5]; А. Кіфер [13; 14]; Т. Перрі [18]) зосереджені переважно на герменевтичному аналізі тексту, проблематиці часу, смерті, праці та обмеженості людського пізнання. У вказаних працях досліджуване джерело постає як унікальний біблійний текст, що фіксує кризовий досвід людини та пропонує етично виражене прийняття меж людського існування. Водночас у наявних дослідженнях недостатньо репрезентовано прикладний потенціал Книги Еклезіаста як духовно-етичного ресурсу підтримки осіб із бойовим досвідом, зокрема в освітньо-реабілітаційному контексті.

Однак, незважаючи на численні дослідження в суміжних із темою статті галузях, у науковій літературі й досі відсутня інтеграційна праця, яка з метою посттравматичної реабілітації військовослужбовців поєднувала б освітній, психотерапевтичний, культурно-філософський і богословський складники. Застосування комплексного підходу, зорієнтованого на пошук і концептуалізацію нових гуманітарних ресурсів відновлення психофізичного стану осіб із бойовим досвідом, потребує подальшого теоретичного осмислення та цілеспрямованих наукових розробок.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених психологічній реабілітації та соціальній адаптації учасників бойових дій, у науковому просторі залишається недостатньо опрацьованим питання системного залучення духовно-етичних ресурсів біблійної традиції до реабілітаційних практик, зокрема у форматі неформальної освіти. Переважна більшість існуючих підходів зосереджена на клініко-психологічних або соціально-інституційних моделях допомоги, тоді як потенціал сакральних текстів як джерела смислотворення, моральної стабілізації та екзистенційної підтримки ветеранів розглядається фрагментарно або побіжно.

Окремою невіршеною проблемою є відсутність цілісного наукового осмислення Книги Еклезіаста як практичного духовно-етичного ресурсу реабілітації осіб із поствоєнним досвідом. У сучасних дослідженнях вона здебільшого інтерпретується в історико-філософському або богословському контексті, без урахування її прикладного потенціалу для подолання кризи сенсу, внутрішнього конфлікту та моральної дезорієнтації, характерних для учасників бойових дій у мирному соціальному просторі.

Мета статті: аналіз духовно-етичного потенціалу Книги Еклезіаста як реабілітаційного ресурсу для учасників бойових дій у контексті неформальної освіти.

Викладення основного матеріалу. Останні дослідження психологічної науки свідчать про те, що бойова травма має не лише гострий, а й відстрочений характер, зазвичай проявляється у вигляді посттравматичного стресового розладу, екзистенційної тривоги, порушення базових уявлень про світ і себе. Досвід війни руйнує звичні схеми безпеки, справедливості та передбачуваності, що призводить до глибокої внутрішньої дезорієнтації.

В означеному сенсі дедалі більшої актуальності набувають підходи, які поєднують психологічну реабілітацію з духовно-ціннісним осмисленням пережитого. Екзистенційно зорієнтовані концепції наголошують на необхідності інтеграції травматичного досвіду в життєву історію особистості, а не його витіснення чи заперечення. Саме тут особливу роль можуть відігравати символічні тексти, здатні вербалізувати досвід страждання та надати йому смислового виміру.

Ми чітко переконані, що повноцінна реабілітація учасників бойових дій має носити комплексний характер і включати психотерапевтичну підтримку, фізичну активність, залучення до творчих форм самовираження та опору на спільноту. Особливо ефективною виявляється підтримка з боку побратимів, які вже пройшли етап адаптації до мирного життя, досягли відносної внутрішньої стабільності та можуть виконувати роль посередників між військовим досвідом і цивільною реальністю. Саме тому одним із найскладніших і водночас стратегічно важливих етапів постає первинний освітній рекрутинг колишніх військовослужбовців. За умови його цілеспрямованої та результативної реалізації перші студенти з числа ветеранів можуть у подальшому виконувати функцію неформальних агентів реабілітації, стаючи прикладом успішної інтеграції та чинником мотивації для тих, хто перебуває у стані вагання щодо повернення до навчання [3, с. 216].

Досвід післявоєнної соціалізації ветеранів попередніх воєнних конфліктів засвідчує, що включення релігійно-етичних і морально-філософських компонентів до освітніх програм є необхідним не лише для формування базових життєвих орієнтирів, а й як засіб профілактики деструктивних форм згуртування, зокрема із середовищами, зорієнтованими на асоціальні або злочинні цілі. Освітній простір у цьому випадку виконує не лише навчальну, а й виразну превентивну та стабілізаційну функцію.

Адаповані ветерани, які виступають у ролі наставників або неформальних лідерів, зазвичай уже сформували у собі здатність витримувати значні психоемоційні та фізичні навантаження, зберігаючи відносну ефективність діяльності у напружених ситуаціях. Важливо підкреслити, що стан емоційної напруги чи занепокоєння не потрібно розглядати виключно як негативне явище. Навпаки, він є складником біологічно обумовленої системи безпеки, що спрямовує людину на пошук стабільності та умов виживання. У мирному житті завданням реабілітації стає не усунення таких

переживань, а їх інтеграція у конструктивні моделі поведінки та саморегуляції.

Післявоєнна освіта, доповнена етичними й світоглядними елементами реабілітаційного навантаження, має логічно продовжувати і поглиблювати духовно-моральну підготовку, отриману під час служби, зокрема в межах капеланського супроводу, якщо такий здійснювався системно. Досвід військових свідчить, що капелан часто сприймається як незалежне джерело підтримки, позбавлене ієрархічного тиску, здатне до співпереживання, прийняття та розуміння специфіки бойового досвіду [11, с. 691]. Особливу цінність має поєднання духовної підтримки з орієнтацією на практичні гуманітарні ініціативи та безпосередню взаємодію з військовослужбовцями.

У вказаному контексті доцільною видається наявність у закладах освіти окремої посади навчального капелана або фахівця з відповідною релігійною освітою, який міг би поєднувати функції позааудиторної виховної роботи з викладанням дисциплін філософсько-релігійного спрямування. Така модель сприятиме формуванню цілісного реабілітаційно-освітнього середовища, здатного не лише передавати знання, а й підтримувати процес внутрішнього відновлення особистості ветерана.

Цінними для нашого дослідження є напрацювання вчених Х.-Г. Хофера та В. Еккерта, які пов'язували масштабну психотравматизацію військовослужбовців у період Першої світової війни передусім зі змінами характеру бойових дій. Так звана «траншейна війна» передбачала ситуації, за яких солдати здебільшого не мали безпосереднього візуального контакту з противником, оскільки атаки здійснювалися з великої відстані. Водночас військові перебували під постійним артилерійським вогнем і часто були позбавлені можливості залишити траншеї, що посилювало психоемоційне напруження [10, с. 85]. За таких умов непрямий характер бойових зіткнень зумовлював відстрочені травматичні наслідки та уповільнену реакцію нервової системи. У цьому контексті своєчасне залучення як активних, так і пасивних учасників бойових дій до реабілітаційних програм могло б запобігти поглибленню руйнівного психологічного впливу воєнних потрясінь.

Поствійськовий синдром відрізняється від бойового ПТСР і потребує іншого підходу. Його сутність полягає не у прямому реагуванні на небезпеку, а у «підвішеному стані» між пережитою бойовою реальністю та мирним життям, що призводить до внутрішнього конфлікту та фрагментації сприйняття світу. Для відновлення необхідне узгодження цих двох вимірів у єдиний, який спрямовує енергію на позитивне конструювання нового життя. Освітнє та етичне поле виступає ефективним інструментом цього переходу, забезпечуючи демілітаризовану сферу діяльності та спадкоємність військового досвіду в мирному житті [16, с. 1802].

Тривалість та інтенсивність бойових переживань формують у ветерана фрустраційні стани, одним із зовнішніх проявів яких може бути агресія. Фрустраційна теорія агресії та когнітивно-біхевіоральні підходи показують, що агресія є наслідком фрустрації, що виникає при неможливості

реалізувати потреби та дії. Для зниження цього ризику необхідна трансформація мілітарної активності в громадянську, де освіта виступає ключовою конструктивною формою діяльності та соціальної інтеграції ветерана.

Дослідження М. Горовіца показали, що подолання психотравмуючого бойового досвіду залежить не лише від когнітивного перероблення пережитого, а й від взаємодії характеру травми, індивідуальних особливостей ветерана та соціального середовища після повернення до мирного життя. Ключовим чинником реабілітації виступає формування позитивної соціальної ідентичності, здатної інтегрувати воєнний досвід у новий життєвий контекст [9, с. 642].

Війна часто стає символом цілої історичної епохи, а фронтова спільнота єдиною опорою для ветерана в умовах втрати попередніх ціннісних орієнтирів. Водночас ізольоване замикання на неформальних зібраннях побратимів може призводити до деструктивних форм подолання травми. У цьому контексті освітній простір виконує терапевтичну функцію, створюючи структуровану та соціально прийнятну альтернативу, яка сприяє відновленню професійних, соціальних і світоглядних опор ветерана та його поступовій інтеграції в мирне суспільство.

Згідно з когнітивною моделлю, спогади про травму зберігаються у пам'яті фрагментарно, без чіткого просторово-часового контексту. Це призводить до того, що травматичні образи можуть виникати спонтанно, у відповідь на зовнішні стимули, незалежно від свідомого контролю [7, с. 1131]. Соціально-когнітивна теорія підкреслює роль самооцінки і впевненості у власних діях: низька віра у контроль над загрозами підтримує постійний стан страху та підвищену тривожність.

Разом з тим, дослідження свідчать, що на перебіг ПТСР впливає попередня соціальна підтримка. Люди з низьким рівнем підтримки зазнають значно більших негативних наслідків після травми, тоді як наявність позитивних соціальних зв'язків зменшує прояви стресових реакцій. Тому у процесі реабілітації ветеранів освітнє середовище має виконувати роль конструктивного простору, де систематично формується позитивний досвід, замінюючи хаотичні або деструктивні патерни минулого [12, с. 7683; 15].

Варто зауважити, що важливим елементом є надання студентам-ветеранам можливості активно брати участь у навчальному та соціальному житті, що стимулює когнітивні та емоційні ресурси для подолання стресу. Процес включає розвиток навичок самоконтролю, усвідомлення власних сильних сторін і потенціалу, а також підтримку з боку педагогів, психологів і колишніх побратимів, які вже успішно адаптувалися. Такий підхід забезпечує не лише відновлення психічної стабільності, але й профілактику повторної травматизації в майбутньому, формуючи тим самим позитивну соціальну ідентичність ветерана.

Ветерани часто переживають внутрішній конфлікт, спричинений несправедливістю, з якою вони стикалися під час бойових дій. У мирному суспільстві, де можливий соціальний компроміс, переживання несправедливості менш травмуюче, тоді як на війні її наслідки можуть залишати

глибокі моральні рани [8; 17]. Моральна шкода може бути спричинена як діями оточуючих, так і власними рішеннями ветерана, формуючи складні емоційні реакції – гнів, почуття провини, депресію та симптоми ПТСР.

У вказаному контексті актуальним стає звернення до духовно-етичних ресурсів, а саме до Книги Еклезіаста. Соломон наголошує на непостійності людського буття, обмеженості влади і багатства, а також на важливості мудрості, справедливості та внутрішньої рівноваги як засобів подолання хаосу та страждань. Уроки аналізованої книги можуть стати орієнтиром для ветеранів у побудові нового сенсу життя, допомагаючи прийняти минуле, оцінити власні дії та усвідомити значення колективної справедливості [6].

Освітні програми, що містять філософсько-релігійні та етичні настанови Книги Еклезіаста, сприяють формуванню у ветеранів стабільної соціальної ідентичності та позитивної картини світу. Культивування цінності справедливості допомагає визначати цілі, планувати їх досягнення та мотивує до відповідальної поведінки, створюючи основу для відновлення психічного здоров'я та соціальної адаптації у мирному середовищі.

Отже, мудрість Соломона виступає ефективним інструментом підтримки післявоєнної реабілітації, перетворюючи життєвий досвід конфліктів на джерело етичного зростання та внутрішньої гармонії.

Одним із непрямих чинників успішного відновлення колишніх військовослужбовців у процесі навчання є тривалість періодів між отриманням поранення та поверненням до бойових дій. Проведені дослідження підтверджують, що характер поранення й умови відновлення після нього по-різному впливають на психологічний стан військового. Зокрема, у випадках, коли після травми допомога надавалася безпосередньо в польових умовах і боєць швидко повертався до служби, спостерігався вищий рівень самоефективності та менший ризик розвитку посттравматичного стресового розладу. Натомість тривале перебування в госпіталі після поранення може знижувати відчуття особистої спроможності та формувати інший рівень стресостійкості [1, с. 44].

У контексті післявоєнної реабілітації означений чинник доцільно враховувати під час вступу ветеранів до закладів вищої освіти. Включення відповідних запитань до анкет дозволить адміністрації, кураторам і фахівцям із психолого-виховної роботи краще розуміти попередній стресовий досвід студентів і ефективніше конструювати індивідуальний підхід до їх ефективної адаптації та навчання.

Важливою методичною особливістю реабілітації військовослужбовців є формування освітнього середовища, заснованого на принципі свободи вибору. Дослідження свідчать, що характер діяльності людини значною мірою визначається рівнем автономії, якою вона володіє під час здійснення цієї діяльності. При цьому розрізняють автономну мотивацію, що виникає у відповідності з внутрішніми потребами й цінностями особистості, та контрольовану мотивацію, зумовлену зовнішнім тиском [18].

Запровадження простору свободи в освітньому процесі створює умови для поступового включення реабілітанта в систематичний самоаналіз. Такий підхід сприяє усвідомленню власних сильних і вразливих сторін як вроджених, так і набутих унаслідок життєвого та бойового досвіду, а також стимулює роботу над їх розвитком, корекцією та інтеграцією в цілісну особистісну структуру. У цьому сенсі свобода в освітньому середовищі виступає не лише педагогічною умовою, а й чинником психологічної та екзистенційної реабілітації.

У межах окресленої нами тематики, вважаємо за доцільне приділити увагу проблемі суїциду. Згідно з дослідженнями В. Мозальова та Р. Власенка, перелік причин суїцидальної поведінки військовослужбовців є значним. Водночас із поверненням до мирних умов він звучується, і на перший план виходять чинники екзистенційного характеру: руйнування ціннісних орієнтирів, внутрішні переживання, відчуття нереалізованості, професійна неспроможність, фізичне та психоемоційне виснаження, психічні розлади, важкі соматичні захворювання, інвалідність, а також адиктивна поведінка [2, с. 74]. Також у процесі пошуку виходу з кризового стану у колишніх військових формується гостра потреба в контакт і підтримці з боку людей, які здатні зрозуміти їх досвід. За відсутності такого постійного діалогу нерідко настає період самоізоляції, зниження потреби у спілкуванні, зловживання алкоголем, емоційне згасання, дратівливість, агресивні реакції та байдужість до подій навколо.

Інтеграція осіб із таким психоемоційним станом у структуроване освітнє середовище бакалаврського або магістерського рівня, що передбачає регулярну комунікацію, групову діяльність, навчальну практику та соціальну взаємодію, істотно знижує ризик несвоєчасного виявлення суїцидальних тенденцій, хоча й не усуває їхніх глибинних причин.

Суїцид у мирних умовах здебільшого не є прагненням до смерті як такої, а спробою уникнути нестерпного душевного або фізичного болю. Клінічна практика засвідчує, що на кожному критичному етапі навіть мінімальна моральна підтримка здатна змінити вибір людини на користь життя. Самогубству завжди передує тривалий процес внутрішньої оцінки та взаємодії з середовищем, що робить можливим широкий спектр превентивних заходів. У цьому контексті освіта, особливо колективна та зорієнтована на осмислення граничних філософсько-релігійних питань, може виступати одним із найефективніших інструментів стабілізації психічного стану в поствоєнний період.

Загалом, Книга Еклезіаста постає як узагальнена відповідь на центральний запит людини, що перебуває у кризовому, зокрема післявоєнному стані, – питання про сенс життя в умовах втрат, нестабільності та обмеженості людського буття. У цьому аспекті вона може бути розглянута як важливий духовно-етичний ресурс для осмислення травматичного досвіду та підтримки процесів реабілітації в освітньому контексті. Разом з тим, біблійна мудрість постає як універсальний інструмент не лише морального виховання,

а й осмислення воєнного досвіду. Пріоритет надається мудрості та виваженому мисленню як основі відповідального рішення, що має безпосереднє значення для подолання наслідків війни. Такий підхід дозволяє переосмислити травматичний досвід не як сукупність втрат, а як джерело життєвих висновків, які потребують духовного й інтелектуального опрацювання.

У цьому контексті військова діяльність розглядається як цілісний процес, що включає не лише фазу бойових дій, а й підготовчий і післявоєнний етапи. Саме період реабілітації виявляється найзалежнішим від освітнього впливу, оскільки він спрямований на відновлення здатності до усвідомлення реальності, прийняття відповідальності та формування цілісного світогляду. Неформальна освіта, спираючись на духовно-етичний потенціал Книги Еклезіаста, створює простір для осмислення пережитого досвіду, у якому учасники бойових дій можуть інтегрувати набуте переживання у власну життєву історію.

Смерть як граничний досвід виступає одним із ключових чинників глибинного осмислення людського буття незалежно від того, чи людина є безпосереднім учасником подій, чи їх спостерігачем. Особливої ваги це набуває у сферах діяльності, де загроза передчасного переривання життя закладена у сам характер професійних обов'язків, зокрема у воєнному контексті. Саме тому проблема смерті закономірно присутня в Книзі Еклезіаста, хоча і не є її ядром. Автор сприймає смерть як об'єктивний факт земного існування, але й водночас відмовляється надавати їй абсолютного, паралізуючого значення, розглядаючи її як один із елементів цілісного буття, а не його остаточну межу [14, с. 451].

Безпосередня або опосередкована участь у бойових діях неминуче актуалізує аналіз поняття смерті та її місця в людському житті. Запущений у практичному досвіді мисленнєвий процес практично неможливо зупинити: він розгортається у різних напрямках і за відсутності належних смислових орієнтирів може набути деструктивного характеру. Саме тому важливим завданням є не придушення таких роздумів, а їх корекція у конструктивному напрямі через освітні та світоглядні механізми. У цьому контексті поєднання попередньої військової підготовки з післявоєнною неформальною освітою набуває особливого значення. З огляду на те, що в умовах масштабних воєн значна частина військовослужбовців не має системної фахової військової освіти, саме досвід і подальше освітнє супроводження здатні виконати компенсаторну функцію. Залучення духовно-етичного потенціалу Книги Еклезіаста дозволяє впорядкувати уявлення про життя і смерть, знизити руйнівний вплив травматичного досвіду та сприяти формуванню життєвої позиції, зорієнтованої на утвердження життя в усіх його проявах.

Суб'єкт, що проходить комплексну адаптацію, невід'ємним складником якої буде здобуття нової спеціальності, отримує навичку цілеспрямованості, загартованості нових цивілізаційних викликів у майбутньому, а значить і підвищенне відчуття стабільності. По-друге, моральне і метафізичне цілепокладання, як спаяна конструкція,

дозволить повернути людину у сферу, де діє чітка система базових моральних цінностей, що складно конструюється у військових умовах.

Григорій Ніський у самому найменуванні книги Еклезіаста – «Кохелет» (з давньогрецької означає «проповідуючий на зборах») бачив вказівку на вищого Педагога Церкви – Христа, пропонуючи концептуальний зразок і поведінковий патерн. Сенс життя розкривається через жертвовність: відносно – допомогою ближнім, або абсолютну – віддачу свого життя заради продовження буття інших. У Христі узгоджуються обидва види жертвовності. Людина потребує бачити об'єкт, заради якого відбувається її дія, щоб усвідомлювати її значення.

Еклезіаст у 2-му розділі описує дилему залишеної праці: «І зненавидів я всю працю мою... і хто знає: чи мудра буде вона, чи нерозумна? ... І це – суєта!». Григорій Неокесарійський та Мефодій Патарський підкреслюють, що усвідомлення тяжкої та ризикованої діяльності як «прагнення нерозумного» може призводити до зневіри. Для воїна після повернення з бойових дій важливо зустріти конкретних людей, які позитивно оцінюють його жертву та демонструють широту освітніх і культурних цінностей суспільства [13]. Така взаємодія формує відчуття осмисленості дій і стимулює ветерана самостійно сприяти розвитку суспільства через освіту і соціальну активність.

Учасник бойових дій, який зазнав втрати значної кількості побратимів молодого віку, особливо тих, хто вирізнявся моральними якостями та життєвим потенціалом, нерідко входить у стан глибокої екзистенціальної кризи. Остання пов'язана не лише з травматичними подіями, а й насамперед із актуалізацією фундаментальних питань про справедливість, сенс страждання та межі людського буття. Саме ці питання становлять смислове ядро Книги Еклезіаста, де людський досвід розглядається крізь призму крихкості життя, неминучості втрат і обмеженості раціонального пояснення подій.

Еклезіаст не пропонує спрощених відповідей, натомість визнає неможливість повного досягнення логіки світового порядку та вказує на виснажливості безмежного пошуку причин людської нерівності й несправедливості [14]. У післявоєнному досвіді ветерана означений мотив проявляється у болісному зіставленні власного виживання зі смертю інших, а також у втраті здатності знаходити сенс у звичних формах радості та діяльності. Такий стан не є патологією, а відповідає тій «мудрій скорботі», яку Еклезіаст описує як неминучий етап глибокого пізнання життя.

Важливо зважити, що людське існування не зведено до абсурду, а спрямовує людину до прийняття обмеженості власного знання та відповідальності за проживання наданого часу. У вказаному контексті еклезіастичне бачення відкриває шлях до внутрішнього впорядкування пережитого досвіду через усвідомлення цінності конкретної миті, праці, взаємин і служіння, незважаючи на присутність втрат і несправедливості.

Саме тому Книга Еклезіаста має розглядатися як дієвий духовно-етичний ресурс неформальної освіти

у процесі реабілітації учасників бойових дій. Вона створює інтелектуально та світоглядно безпечний простір для колективного осмислення війни без примусу до оптимізму чи заперечення болю, сприяючи формуванню зрілої життєвої позиції, здатної інтегрувати травматичний досвід у подальше соціальне та освітнє життя.

У богословській інтерпретації Книги Еклезіаста Григорій Богослов розглядає категорію «часу» як універсальний принцип, що охоплює всі сфери людського життя, включно з війною і миром. Визнаючи неминучість воєнних періодів у людській історії та можливість вимушеної участі в них, він водночас наголошує на безумовній цінності миру як вищого і повнішого стану буття. Мир постає не лише як соціальна умова, а як простір максимальної реалізації людських можливостей, свобод і талантів, що принципово обмежуються в умовах війни [4, с. 771].

Водночас підкреслюється, що зовнішній мир у суспільстві є неможливим без досягнення миру внутрішнього. Саме внутрішня впорядкованість, здатність до самоконтролю та узгодження власних прагнень із моральними орієнтирами визначають готовність людини повноцінно жити й діяти в мирному середовищі. Формування такого стану передбачає осмислення співвідношення особистої відповідальності та спільного блага, а також визначення сенсу власного існування після пережитого воєнного досвіду. В означеному контексті багатовекторний освітній простір набуває особливого значення як середовище, у якому можливе поетапне відновлення внутрішнього миру. Поєднання етичного, філософського та духовного компонентів у неформальній освіті створює умови для інтеграції травматичного досвіду війни, сприяє гармонізації внутрішнього стану особистості та її підготовці до активної участі в мирному соціальному житті.

У коментарях до Книги Еклезіаста блаженний Ієронім Стридонський звертає увагу на внутрішню напругу, що виникає в людини внаслідок прагнення раціонально пояснити нерівність людських долі і приховану логіку світового порядку. Надмірне зосередження на пошуках причин життєвих відмінностей, на його думку, здатне перетворюватися на джерело внутрішнього виснаження та страждання. У контексті війни ця ідея набуває особливої актуальності, оскільки екстремальні обставини формують стан смислового хаосу, який у бойових умовах тимчасово нейтралізується концентрацією на фізичному виживанні.

Після повернення до відносно мирного середовища пригнічені під час війни питання набувають повної сили: виникають болісні роздуми щодо справедливості власного виживання, втрати близьких, а також зникнення здатності переживати радість від звичних до війни джерел сенсу [5, с. 83]. Такі екзистенційні запити є природними для мислячої особистості й не підлягають простому психологічному усуненню. Їх ігнорування або редукція лише до клінічних проявів ускладнює процес відновлення.

Релігійно-філософська етика, зокрема у парадигмі Еклезіаста, пропонує бачення людського буття як частини просторової онтологічної реальності, що дозволяє вибудувати цілісну систему смислів і спрямувати особисте та

соціальне життя до подолання травматичного досвіду через внутрішню гармонізацію. У цьому сенсі духовно-етичний компонент освіти постає необхідним елементом реабілітації як учасників бойових дій, так і цивільного населення, травмованого війною, доповнюючи психологічні та соціальні підходи механізмами глибинного смислотворення.

Григорій Ниський, розглядаючи у «Точному тлумаченні Еклезіаста Соломона» вірш про час війни та миру, підкреслює необхідність мобілізації внутрішніх сил для протистояння життєвим викликам. Використовуючи військову метафору, він описує боротьбу з пристрастями та небезпеками як ретельне стратегічне планування: передбачення загроз, захист від них, підготовка ресурсів і союзників. Цей підхід можна розглядати як образну модель психологічного самозахисту та формування стійкості. Святитель наголошує, що найважливішим інструментом у цьому процесі є освіта – системне формування розуму, характеру і здібностей, здатних протистояти внутрішнім і зовнішнім труднощам.

Окрім вказаного вище, окреме місце у тлумаченні Книги Еклезіаста посідає тема співвідношення мудрості та військової сили. Аналізуючи дев'ятий розділ, Григорій Неокесарійський акцентує увагу на тому, що саме рівень інтелектуальної та моральної підготовки воїна визначає безпеку не лише для нього безпосередньо, але й для оточуючих. Освіта, із цього погляду, розглядається як чинник стримування деструктивних наслідків війни, оскільки нерозсудливість окремої особи здатна призводити до непропорційно великих втрат [13].

Подібну позицію розвиває й Дідім Сліпий, який підкреслює, що справжня сила воєначальника і держави полягає не в кількості ресурсів чи людських резервів, а в рівні мудрості та здатності до зважених рішень. За відсутності цього чинника навіть значний військовий потенціал втрачає ефективність. У такому контексті інтелектуальний розвиток постає як невід'ємний складник військового мистецтва, а після завершення бойових дій як необхідна умова стабілізації особистості та запобігання повторенню руйнівних сценаріїв у майбутньому.

Науковий інтерес мають і застереження Ісидора Пелусіота щодо небезпеки крайнощів. Досвід війни формує у людини граничні стратегії виживання, які в мирних умовах можуть трансформуватися у саморуйнівну поведінку [4]. Тому процес реабілітації має бути спрямований на відновлення внутрішньої рівноваги та формування здатності до поміркованого, усвідомленого способу життя.

В означеному сенсі одним із ключових завдань післявоєнної реабілітації є наповнення життя ветеранів новими смислами, достатньо різноманітними, щоб відповідати індивідуальним уродженням і набутим якостям особистості. Освітній простір, зокрема у форматі неформальної освіти, здатен запропонувати широкий спектр напрямів самореалізації, що сприяє як психічному відновленню окремої людини, так і підвищенню загальної стійкості суспільства. Паралельно відбувається і регенерація безпосередньо освітньої системи, яка в умовах війни зазнає скорочення через демографічні втрати, міграцію та

руйнування соціальних інститутів, а у повоєнний період набуває стратегічного значення для відновлення країни.

У такому світоглядному вимірі Книга Еклезіаста постає як текст, що легітимізує сумнів, екзистенційне запитування та кризу сенсу як необхідні етапи духовного становлення особистості. Віра, яка формується у цьому процесі, не заперечує досвіду страждання, а виростає з нього, трансформуючи пережитий біль і втрати у джерело внутрішньої зрілості [14]. Саме така, випробувана граничними переживаннями, віра здатна виконувати реабілітаційну функцію, запобігаючи зануренню людини в стан екзистенційної порожнечі та втрати життєвих орієнтирів.

З огляду на це досвід участі у бойових діях можна розглядати як граничну життєву ситуацію, що наділяє людину масштабом гуманітарного й екзистенційного знання, співмірного з тим, який у традиційних суспільствах був доступний лише носіям політичної чи духовної влади. Набутий у війні досвід неминуче актуалізує потребу у смисловій відповіді відповідної глибини й універсальності. У цьому контексті Книга Еклезіаста може слугувати ефективним духовно-етичним ресурсом у системі неформальної освіти, сприяючи осмисленню травматичного досвіду та формуванню цілісної життєвої позиції учасників бойових дій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що Книга Еклезіаста може бути концептуалізована як впливовий духовно-етичний ресурс, релевантний завданням посттравматичної реабілітації

учасників бойових дій у межах неформальної освіти. Її змістова архітектоніка, зосереджена на проблематиці часу, крихкості людського буття, праці, справедливості, втрати та відповідальності, створює інтерпретаційний простір для осмислення граничного досвіду, набутого в умовах війни.

Доведено, що екзистенційні мотиви Книги Еклезіаста корелюють із сучасними психологічними уявленнями про наслідки бойової травматизації, зокрема з кризою смислів, порушенням ціннісної ієрархії, труднощами соціальної реінтеграції ветеранів. В означеному контексті біблійний текст виконує не компенсаторну, а смислотворчу функцію, сприяючи інтелектуальному опрацюванню травматичного досвіду без його редукації до суто клінічних проявів.

Важливо зауважити, що неформальна освіта як соціально організований, тривалий у часі процес взаємодії, комунікації та спільної діяльності створює умови для інтеграції духовно-філософського потенціалу Книги Еклезіаста у реабілітаційні практики. Освітнє середовище за даних умов постає як стабілізуючий фактор, що знижує ризики соціальної ізоляції та дезадаптації, водночас підтримуючи формування нових життєвих орієнтирів.

Перспективи подальших розвідок можуть бути спрямовані на емпіричне вивчення ефективності духовно-етичних програм реабілітації та розроблення методичних рекомендацій для фахівців, які працюють з учасниками бойових дій.

Список використаних джерел

1. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
2. Мозальов В. Є., Власенко Р. О. Соціально-психологічні чинники та напрями запобігання суїцидальної поведінки військовослужбовців в бойових умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 5 (75). С. 72–77.
3. Степаненко В. В., Пасько К. М. Психологічні особливості стресостійкості військовослужбовців частини постійної дислокації та зони антитерористичної операції. *Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Суми, 26 березня 2015 р.). Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. С. 215–219.
4. Хоменко І. Еклезіаст. У Святому Письмі Старого і Нового Завітів. Львів : Місіонер, 2007. 1476 с.
5. Чухрай Е. Пастки анахронічного аналізу: книга Еклезіаста, сенс життя та сенс у житті. *Sententiae*. 2022. № 41 (3). С. 75–90. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.03.75>
6. Bashshur M., Barclay L., Fortin M. Of headlamps and marbles: A motivated perceptual approach to the dynamic and dialectic nature of fairness. *Organizational Psychology Review*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1177/20413866231199068>.
7. Benight C., Bandura A. Social cognitive theory of posttraumatic recovery: the role of perceived self-efficacy. *Behavior Research and Therapy*. 2004. Vol. 42. P. 1129–1148.
8. Bies R. J., Barclay L. J. Doing justice: Moving from the pain and trauma of injustice to healing. *Organizational Psychology Review*. 2024. № 14 (2). DOI: <https://doi.org/10.1177/20413866231225083>.
9. Haslam C., Haslam S., Jetten J., Cruwys T., Steffens N. Life Change, Social Identity, and Health. *Annual review of psychology*. 2021. № 72. P. 635–661. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-060120-111721>.
10. Hofer H.-G., Prüll C.-R., Eckart W. U. War, Trauma, and Medicine in Germany and Central Europe (1914–1939). Freiburg : Centaurus, 2011. 203 p.
11. Jamieson S. K., Cerel J., Maple M. Impacts of exposure to suicide of a military colleague from the lived experience of veterans: Informing postvention responses from a military cultural perspective. *Death Studies*. 2024. № 7. P. 688–697. DOI: <https://doi.org/10.1080/07481187.2023.2261408>.
12. Johansen V., Milde A., Nilsen R., Breivik K., Nordanger D., Stormark K., Weisæth L. The relationship between perceived social support and PTSD symptoms after exposure to physical assault: an 8 years longitudinal study. *Journal of Interpersonal Violence*. 2022. Vol. 37, Is. 9/10. P. 7679–7706. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260520970314>.
13. Keefer A. Ecclesiastes and the Meaning of Life in the Ancient World. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009110082>
14. Keefer A. The Meaning of Life in Ecclesiastes: Coherence, Purpose, and Significance from a Psychological Perspective. *Harvard Theological Review*. 2019. Is. 112(4). P. 447–466. DOI: [10.1017/S0017816019000233](https://doi.org/10.1017/S0017816019000233).
15. Masoudnia E., Rahmati-Farmani F. Psychosocial etiology of post-traumatic stress disorder caused by war trauma among Iran–Iraq war immigrants in Mehran, Iran. *Journal of Migration and Health*. 2024. Vol. 9. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2024.100225>.
16. McCauley L., Ramos K. S. Shaping the Future of Veterans' Health Care. *New England Journal of Medicine*. 2020. № 19. P. 1801–1804. DOI: <https://doi.org/10.1056/NEJMp2006123>
17. Peak R., McGarty C. Hopeful: Helping Others Promotes Engagement and Fulfillment. *European Review of Social Psychology*. 2025. № 36. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463283.2024.2368393>
18. Perry T. A. The Book of Ecclesiastes (Qohelet) and the Path to Joyous Living. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316104491>

References

- Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O., & Fedan, O. V. (2016). *Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievyykh sytuatsiakh [Psychological diagnosis of personality in crisis situations]*. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
- Mozalov, V. Ye., & Vlasenko, R. O. (2023). Sotsialno-psykholohichni chynnyky ta napriamy zapobihannya suitsydalnoi povedinky viiskovosluzhbovtziv v boiovykh umovakh [Social and psychological factors and ways to prevent suicidal behaviour among military personnel in combat conditions]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy [Bulletin of the National University of Defence of Ukraine]*, 5 (75), 72-77 [in Ukrainian].
- Stepanenko, V. V., & Pasko, K. M. (2015). Psykholohichni osoblyvosti stresostiy'kosti viy'skovosluzhbovtziv chastynty postiy'noi dyslokatsii ta zony antyterrorystychnoi operatsii [Psychological characteristics of stress resistance among military personnel stationed at permanent bases and in anti-terrorist operation zones]. In *Etnichna samosvidomist ta kros-kulturna vzaiemodiia [Ethnic self-awareness and cross-cultural interaction]: materialy VI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh* (pp. 215-219). Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].
- Khomenko, I. (2007). *Ekleziast. U Sviatomu Pysmi Staroho i Novoho Zavitiv [Ecclesiastes. In the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]*. Lviv: Misioner [in Ukrainian].
- Chukhrai, E. (2022). Pastky anakhronichnoho analizu: knyha Ekleziasta, sens zhyttia ta sens u zhytti [Pitfalls of anachronistic analysis: the book of Ecclesiastes, meaning of life and meaning in life]. *Sententiae*, 41 (3), 75-90. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.03.75> [in Ukrainian].
- Bashshur, M., Barclay, L., & Fortin, M. (2023). Of headlamps and marbles: A motivated perceptual approach to the dynamic and dialectic nature of fairness. *Organizational Psychology Review*. DOI: <https://doi.org/10.1177/20413866231199068>.
- Benight, C., & Bandura, A. (2004). Social cognitive theory of posttraumatic recovery: the role of perceived self-efficacy. *Behavior Research and Therapy*, 42, 1129-1148.
- Bies, R. J., & Barclay, L. J. (2024). Doing justice: Moving from the pain and trauma of injustice to healing. *Organizational Psychology Review*, 14 (2). DOI: <https://doi.org/10.1177/20413866231225083>.
- Haslam, C., Haslam, S., Jetten, J., Cruwys, T., & Steffens, N. (2021). Life Change, Social Identity, and Health. *Annual review of psychology*, 72, 635-661. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-060120-111721>.
- Hofer, H.-G., Prüll, C.-R., & Eckart, W. U. (2011). *War, Trauma, and Medicine in Germany and Central Europe (1914-1939)*. Freiburg: Centaurus.
- Jamieson, S., Cere, J., & Maple, M. (2024). Impacts of exposure to suicide of a military colleague from the lived experience of veterans: Informing postvention responses from a military cultural perspective. *Death Studies*, 7, 688-697. DOI: <https://doi.org/10.1080/07481187.2023.2261408>
- Johansen, V., Milde, A., Nilsen, R., Breivik, K., Nordanger, D., Stormark, K., & Weisaeth, L. (2022). The relationship between perceived social support and PTSD symptoms after exposure to physical assault: an 8 years longitudinal study. *Journal of Interpersonal Violence*, 37 (9/10), 7679-7706. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260520970314>
- Keefer, A. (2022). *Ecclesiastes and the Meaning of Life in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009110082>
- Keefer, A. (2019). The Meaning of Life in Ecclesiastes: Coherence, Purpose, and Significance from a Psychological Perspective. *Harvard Theological Review*, 112 (4), 447-466. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0017816019000233>.
- Masoudnia, E., & Rahmati-Farmani, F. (2024). Psychosocial etiology of post-traumatic stress disorder caused by war trauma among Iran-Iraq war immigrants in Mehran, Iran. *Journal of Migration and Health*, 9. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2024.100225>.
- McCauley, L., & Ramos, K. S. (2020). Shaping the Future of Veterans' Health Care. *New England Journal of Medicine*, 19, 1801-1804. DOI: <https://doi.org/10.1056/NEJMp2006123>
- Peak, R., & McGarty, C. (2025). Hopeful: Helping Others Promotes Engagement and Fulfillment. *European Review of Social Psychology*, 36. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463283.2024.2368393>
- Perry, T. A. (2015). *The Book of Ecclesiastes (Qohelet) and the Path to Joyous Living*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316104491>

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 08.01.2026